
ІСТОРІЯ

УДК 930.1(47+57)"192/199"

DOI 10.31654/2520-6966-2019-11i-94-5-35

С. О. Кириленкокандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Балто-слов'янська теорія походження Русі: історіографія проблеми

Стаття присвячена комплексному аналізу досліджень з питання балто-слов'янського походження Русі в контексті розвитку історичної думки XVIII – початку XXI ст. Розкриваються передумови зародження балто-слов'янської концепції. Акцентується увага на перших наукових працях, в яких доводиться прибалтійське походження перших руських князів та принесення державності саме з південно-балтійського регіону. Основна увага приділяється історіографічним працям Г. Міллера, М. Ломоносова М. Максимовича, С. Русова та І. Боричевського, С. Гедеонова, Ю. Венеліна, які припускали, що руси на півночі могли називатися варягами, але не належали до їх племені, а були тісно пов'язані з племенами поморських слов'ян – ружан, ран, рун, русів. Детально розкриваються погляди прямого сподвижника М. Ломоносова М. Костомарова, котрий шукав Русь на балтійському узбережжі в гирлі річки Німан, яка литовською називається "Русь". Саме правий берег річки, за переконанням вченого, називався Руссю або Русією, а народ, що там мешкав, – русами або русієснами і належав до литовського племені жмудь. В публікації також наголошується на значному внеску у розвиток даної концепції і радянських вчених, які, попри офіційні марксистсько-радянські доктрини, всупереч диктату з боку Б. Рибаківа, насмілювалися висловлювати думку про південнобалтійське походження Русі. Саме стараннями радянських істориків була започаткована так звана "циркумбалтійська" теорія Пашуто-Лебедеєва. В статті також аналізуються погляди сучасних істориків, зокрема В. Вілінбохова, М. Трухачова та А. Кузьміна, В. Фоміна, які критично ставляться до неонорманізму і підіймають тим самим розробку варяго-руського питання на абсолютно інший науковий рівень. Саме їх стараннями була закладена концепція багаточентровості Русі.

Ключові слова: походження Русі, історіографічний процес, норманізм, анти-норманізм, концепція, балти, слов'яни, етногенез.

У сучасній медієвістиці складно відшукати проблему більш дискусійну та суперечливу, ніж питання про походження Русі. Майже тисячу років тому ним переймалися старокиївські літописці. "Повість временних літ" – визначальний літописний твір, створений у Києві на початку XII ст., не випадково розпочинається такими, далеко не риторичними словами: "откуда есть пошла Руская земля". Минали століття, епохи різних імперій, на політичній карті світу з'являлися і зникали нові народи і племена, накопичувалися різноманітні факти, спостереження та гіпотези, а питання про походження Русі і в наш час, за словами О. Назаренка, "здається настільки ж далеким від свого вирішення, як за часів М. Ломоносова та А. Шльоцера" [41, с. 46; 40, с. 11]. Близько семи десятиліть тому відомий славист В. Мошин зазначав, що "головною умовою на право дослідження питання про початок руської держави повинно стати ознайомлення з усім тим, що вже зроблено в цій галузі" [39, с. 13–14].

Актуальність теми зумовлена тим, що на сучасному етапі розвитку історичної науки існують десятки різного роду концепцій походження Давньоруської держави, але наразі немає цілісних історіографічних досліджень, які б підводили ризику під багатоміліардною кривією працею сотень дослідників. Окрім того, роботи такого роду продиктовані ще й нагальними потребами часу. Так, у 2012 р. відбулося святкування 1150-річного ювілею російської державності зі столицею в Ладозі. Методика уточнення цієї дати є предметом окремого дослідження, а от питання місця зародження держави, відомої в джерелах під назвою "Русь", "Руська земля", тепер як ніколи стає актуальною, адже, як слушно зауважував відомий український вчений О. Моця, попереду ще чимала робота, щоб багато питань стосовно виникнення й розвитку Русі та "Руської землі" стали стабільними й загальноновизнаними [38, с. 6].

Історіографічний спадок з проблеми виникнення й формування Давньоруської держави, роль у цьому процесі позанаукових політико-ідеологічних чинників, особистий внесок окремих дослідників так і не стали предметом комплексного наукового дослідження. Студіювання історіографічних праць радянських істориків, присвячених проблемі походження Русі, дає змогу розширити наші уявлення про загальний історіографічний процес. Відокремлення позанаукових компонентів, які мали місце в науковому житті радянського суспільства, дозволяють глибше поглянути на ідеологічну ситуацію в країні, показати вплив владних інституцій на історичні дослідження того часу.

Г.-З. Байєр, Г. Міллер, А. Шлецер – саме цю "трійцю" згадає не одне покоління істориків, звертаючись до проблеми походження

Русі. З їхніми іменами пов'язують норманську теорію виникнення Давньоруської держави. В історіографії традиційно побутує думка, що фундатором так званої норманської теорії був Г.-З. Байєр. У 1735 р. він, будучи професором Санкт-Петербурзької академії наук, у латиномовному трактаті "De varagis", спираючись на Бертинські аннали та руські імена порогів у працях Константина Багрянородного, висловив думку, що давньоруська літописна назва "варяги" – це назва скандинавів-норманів, які й принесли державність на Русь.

Проте це не зовсім відповідає дійсності. Оскільки ще у 1732 р. за три роки до виходу праці Г.-З. Байєра інший німецький вчений. Г. Міллер почав видавати в "Sammlung russischer Geschichte" уривки із Радзивілівського літопису, супроводжуючи їх невеликими коментарями. Саме в цих нотатках Г. Міллер, коментуючи ПВЛ, заявляв, що не вважає ім'я варягів власним. Не погоджуючись з тими, хто виводить варягів від давньоготського Warg-Wolf (вовк), Міллер наголошував, що варягами в IX–X ст. величали норманів, які, можливо, так називали себе при першому прибутті на руський берег і тим самим дали привід для того, що згодом це слово через незнання північної мови розглядалося як власна назва. При цьому він вважав, що більшість варягів були вихідцями із північних країн, найбільш імовірно, з Норвезького королівства, що підтверджується, на його думку, широкими зв'язками Русі з Норвегією в наступні століття. У примітках Г. Міллер також указував на варязьке походження Рюрика, Синеуса і Трувора, а дружину Ярослава Мудрого Інгігерду він називав "варязькою принцесою" [47, с. 15–16].

Тому Г.-З. Байєр не міг бути основоположником норманської теорії, оскільки теза про норманське походження варягів прозвучала за три роки до виходу в світ статті "De varagis". Саме цю статтю і прочитає Г.-З. Байєр, "внаслідок чого і виникне славнозвісне варязьке питання" [2, с. 19–20].

У 2005 р. вийшла друком монографія В. Фоміна, у якій учений доводить думку, що основоположником норманської теорії був шведський дипломат, історик початку XVII ст. Петр Петрей. Заперечуючи тезу про відсутність норманської теорії в зарубіжній історіографії XVIII ст., В. Фомін зазначає, що, "зародившись у західноєвропейській літературі XVII ст., у наступному столітті вона пустила в ній глибокі корені і фундаментально розроблялася шведською і німецькою історичною наукою. Г. Міллер і Г.-З. Байєр, увібравши основні положення норманізму у себе на батьківщині, перенесли його в Росію, де це вчення набуло особливого політичного звучання в силу проведення різкої межі між "цивілізаційним" Заходом і "диким" Сходом" [47, с. 45–46].

Отже, культивация норманізму проходила саме в Росії. Політичне зближення Росії і Заходу за Петра I спродукувало налагодження тісних контактів і в науковій сфері. У пошуках більш сприятливих умов для проживання, кар'єрного росту до Росії приїхала велика кількість іноземців, значний відсоток яких складали освічені люди. Багато років потому А. Шлецер писав: "Пересування із Німеччини в Росію, особливо між "штудіруючими", було тоді особливо сильним. Простаки мріяли, що ніде не можна віднайти собі щастя, ніж там..." [64, с. 8]. Одним із перших учених, що прибули в Росію, був Г.-З. Байєр. Остаточно переїхавши до Петербурга в 1726 р., він продовжував займатися історичними студіями. Наукові доробки, що виходили з-під його пера, були надзвичайно численними й різнобічними. Але лише єдина праця визначила місце Г.-З. Байєра в історичній науці: нею стала невелика стаття "Про варягів", якій було пророковане довге життя. За іронією долі, Г.-З. Байєр "опинився "правофланговим" в довгій шерензі норманістів, з нього розгорівся весь сир-бор" [2, с. 16].

Свою увагу Г.-З. Байєр зосередив передусім на одному факті – прикликанні варягів. "От начала русы владетелей варягов имели, выгнавши же оных, Гостомысл, от славян происходящий, правил владением; и из-за от междоусобных мятежей ослабления и от силы варяг утеснения, по его совету рутены дом владык от варягов опять возвратили, то есть Рюрика и братьев" [59, с. 363]. З огляду на зміст вищенаведеної цитати бачимо, що Г.-З. Байєр майже дослівно переказав літописний сюжет 862 р. і ніякої новизни тут не було. Але літописний текст отримав зовсім інше звучання. Так, він заперечував тезу походження Рюрика із Пруссії як нащадка Августа; Русь була пов'язана тісними зв'язками не із Заходом, а з Північчю. Рюрик за походженням був варягом, а отже, він прийшов зі Скандинавії. Він також заперечував мирний характер приходу варягів, наголошував на завойовницькому, насильницькому проникненні. І насамкінець, Г.-З. Байєр підкреслював зовнішнє походження руської державності, яка була принесена германським етнічним елементом [59, с. 363–387].

Проте трактат Г.-З. Байєра так і не був помічений в історичних колах і не викликав жодної реакції. Увагу до цієї праці привернув колега Г.-З. Байєра – Герард-Фрідріх Міллер. Прибувши в Росію в 1725 р., 20-річний студент Лейпцизького університету був зарахований ад'юнктом академії. Отримавши підтримку секретаря академії Йогана Шумахера, молодий учений швидко розвинув кар'єру від викладача латинської мови, історії й географії при академічній гімназії до офіційного російського історіографа й ректора університету. Вирізняючись неабиякою працездатністю, Г. Міллер написав десятки

праць, зібрав сотні різного роду джерел з історії Росії, які не втратили свого наукового значення й досі. Але найгучнішу славу мала його доповідь "О происхождении народа и имени Российского", проголошена 5 вересня 1749 р., у день народження імператриці Єлизавети Петрівни. У так званій "дисертації" Г. Міллер почав відстоювати точку зору Г.-З. Байєра стосовно варязького питання. Насправді, він лише популяризував ідеї Г.-З. Байєра і тільки залучив до наукового вжитку свідчення Саксона Граматика і скандинавські саги, посилюючи норманський акцент там, де вчений залишав можливості для сумнівів.

Дискусія про варягів надовго привернула увагу Г. Міллера. Про це яскраво свідчить перелік його наукових доробків: "О первом летописателе Российском преподобном Несторе, о его летописи и продолжателях оных" [37, с. 14–48], "Краткие известия о начале Новагорода, и о происхождении российского народа" [35, с. 68–54], "О народах издревле в России обитавших" [36]. Найбільшої уваги заслуговує саме остання праця, у якій Г. Міллер звернув увагу на несумісність літописної легенди про закликання варягів і загальної картини слов'яно-варязької боротьби, яку зображує літописець. Дослідник дійшов висновку, що варязькі вікінги ніяк не могли бути прикликані в ролі правителів. Г. Міллер писав "Не безрассудно ли, что славяне, только что сбросившие иго варягов, обратились к тем же самым изгнанным за море варягам, умоляя их вернуться, чтобы снова владеть и править ими?" [36, с. 127]. Міллер виробив свою точку зору на появу Рюрика і його братів на території ільменських слов'ян. На його думку, вони з'явилися в ролі ватажків найманців для охорони Новгородської землі. Саме тому, підкреслює Міллер, їх не пустили в Новгород, а розмістили у фортецях: Рюрика – в Ладозі, Синеуса – в Білоозері, Трувора – в Ізборську, на що є вказівка в літописі. Пізніше Рюрик узурпував владу в Новгороді і став єдиновладним правителем. Із цього, власне, й розпочалося захоплення влади варягами в руській землі, що призвело до подальшого утвердження нащадків Рюрика в ролі князів і в самому Києві [36, с. 127–128]. Таке трактування Міллером літописної повісті не втратило своєї значущості й до сьогодні [66, с. 3–15]. Повертаючись до питання походження Рюрика, Міллер відходить від своєї ідеї про його скандинавське походження – тепер він вважає, що Рюрик походив із племені роксолан [36, с. 127–128].

Із гострою критикою норманської теорії виступив М. Ломоносов. Поставивши під сумнів "байєрівську" й "міллерівську" інтерпретації скандинавських джерел, помітивши в їхній концепції прогалину, не заповнену свідченнями античних та середньовічних авторів, М. Ломоносов висловив своє бачення цієї проблеми, чим і започаткував

антинорманську теорію походження Русі. У "Зауваженнях" на дисертацію Г. Міллера він зазначав, що ім'я і рід росів походить від роксолан, котрі, за даними писемних джерел, мешкали в районі Приазов'я, а потім у ході міграційних процесів разом із готами переселилися на північ до Балтійського моря й стали називатись "варяго-русами". Учений вважав зміну назви "роксолани" на "росіяни" виправданою через перестановку літер σ на ξ в грецькій мові, яка й призвела до зміни терміна "роосолани" на "роґолани" [27, с. 26; 26, с. 209–213].

Такі здогадки М. Ломоносов підтвердив свідченнями низки античних авторів, зокрема Плінія, у чийх роботах алани поєднуються з роксоланами в "один народ сарматський", а також Христофора Целларія, на думку якого, це слово могло утворитися від двох основ: "роси" й "алани", про що згадував і автор Київського Синописа, локалізуючи давній народ "роси" на території між Дніпром і Доном. Питання чергування голосних [o] / [u] в словах "рос" – "русс" ("русь") М. Ломоносов пояснює дифузією фонетичних систем давньопольської та давньоруської мов, яка підсилювалася територіальною близькістю та шлюбно-династичними зв'язками польського та руського правлячих домів [26, с. 26].

Такою, вочевидь, довільною системою припущень учений пояснив прихід роксолан з Північного Причорномор'я на територію Східної Прибалтики й трансформацію їх у балтійських русів. Висловлені М. Ломоносовим ідеї знайшли неоднозначну оцінку в історіографії [11, с. 607; 2, с. 5–16]. Однак саме його ідеї неодноразово повторюватимуться в подальших пошуках початкової Русі, іноді із наведенням нових даних, або ж навпаки, – з ігноруванням залучених ним джерел і висловлених міркувань. Але незважаючи на надмірний патріотизм М. Ломоносова, що досить часто заважав ученому об'єктивно оцінити реальний стан речей, слабе структурування філологічного матеріалу, своєрідне поводження з джерелами та вибіркове їх залучення, слід відзначити його спроби показати всю складність і багатогранність вивчення проблеми.

Вагому роль у вирішенні несторівського питання відіграли також українські вчені. У XIX ст. процес трансформації історичних знань в українську історичну науку набув чітко окреслених контурів. Українська історіографія виокремилася в самостійну науку, відбувся процес унезалежнення її від російської та польської. Тоді ж, наслідуючи провідні традиції західноєвропейської історіографії, учені переходять на шлях критичного ставлення до джерел і попередніх історіографічних здобутків, започаткувавши цим новий напрям критичної історії [12, с. 157–181].

Під впливом українського відродження, ідей романтизму та козацького автономізму розвивається ідея тяглості української історії, за якою козацько-гетьманська доба розглядається як спадкоємиця доби київської. У цьому розумінні все більше істориків звертаються до княжих часів. З огляду на це процеси "пошуків" в українській і російській історіографії проходили синхронно. Обидві сторони намагалися детальніше розглянути давні періоди, щоб там знайти своїх предків.

Якщо російська сторона більше звертала свої погляди в бік балтійських слов'ян, фінів Поволжя, литовців, угорців, мадяр, готів, євреїв, арабів, тюрків, хозар і в решті варягів, то представники українського національного відродження переважно вважали русь автохтонним слов'янським населенням Середнього Подніпров'я. Такі уявлення неминуче призводили до протистояння двох історіографічних напрямків – норманського та антинорманського, які вели свій початок ще з часів Г.-З. Байєра та М. Ломоносова. Але антинорманська концепція М. Ломоносова, незважаючи на підтримку цілої групи його послідовників, на початку XIX ст. виявилася неспроможною захистити себе перед усезростаючим натиском норманізму. Царський уряд шляхом широкої пропаганди засобами літератури, школи, церкви, періодичної преси поряд з теорією офіційної народності намагався вкоренити й теорію про норманське походження Давньоруської держави.

Боротьбу двох концепцій цього періоду слід розглядати в контексті діяльності М. Погодіна, який у цей період активно відстоював ідеї норманізму. Після захисту в 1824 р. магістерської дисертації "Про походження Русі" він по праву посів місце лідера серед норманістів. Розвиваючи ідеї Г.-З. Байєра, й особливо А. Шльоцера, руську історію він починав з так званого "прикликання" варягів, які, на його думку, й стали засновниками Руської держави. Період з 862 до 1054 року він називав "власне норманським". Така концепція стала наріжним каменем запеклої боротьби між норманістами та антинорманістами, що спалахнула з новою силою в історіографії першої половини XIX ст. З одного боку, на її захист виступили М. Карамзін, М. Погодін, О. Сеньковський, А. Кунік, з іншого ж – відроджується, за висловом М. Грушевського, "слов'янська теорія" [11, с. 604], апологетами якої виступають М. Максимович та Ю. Венелін.

Вважаючи себе учнем М. Ломоносова, М. Максимович вважав за честь відстояти перед натиском норманістів концепцію походження Русі великого вченого. Дослідник писав: "А в науці моїй чим далі в ліс, тим більше дров, і треба було в ньому на кожному кроці прокладати собі нові шляхи <...>, а в руках не було достатньо засобів і матеріалів. <...> У 1834 році, коли поширювались розмови про вплив

скандинавства на російську мову і на все давнє життя Русі, а також різноманітні вчення про походження Русі, мені потрібно було, не розраховуючи ні на кого, самостійно досліджувати це сумнозвісне скандинавство" [48, с. 86].

У листі до І. Тимковського від 30 жовтня 1836 р. М. Максимович писав: "Руси, які дали ім'я нашим східним слов'янам і з'єднали їх з собою, були зовсім не нормани, а чисті слов'яни" [48, с. 87]. А через рік друком виходить перша антинорманська праця "Откуда идет русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским", присвячена пам'яті Ломоносова. Взявши за епіграф цитату з роботи М. Ломоносова "Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского" і наголосивши на тому, що у жодного із російських дослідників до ХІХ ст. немає й гадки про те, щоб руси були скандинавами, М. Максимович спробував підтвердити єдиноправильність теорії М. Ломоносова.

Розуміючи, що стрижнем вирішення питання має бути з'ясування етнічної належності русів і варягів і відповідь на питання, звідки походить і що означає сама назва "Русь", М. Максимович запитує: "Від кого дісталось народу і мові нашій ім'я Русь, що об'єднало собою східних слов'ян, які увійшли до складу Росії? І якщо це не було спільним для них з давнини, то якому народу воно належало спочатку?" [33, с. 9–10]. Щоб об'єктивно відповісти на поставлене запитання, автор вважав за необхідне проаналізувати все те, що вже було зроблене до нього в цій галузі.

Розглянувши відомі йому праці Г.-З. Байєра, Г. Міллера, М. Ломоносова, А. Шльоцера, Г. Еверса, Ю. Венеліна, О. Бодяньського, М. Каченовського та інших учених, М. Максимович поставив перед собою завдання привести всі розрізнені думки до єдиного знаменника, відокремивши із сукупності візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських і вітчизняних джерел "світ істини від темряви непорозуміння і сумнівів" [33, с. 16]. Аналізуючи давньоруські літописи, учений наголошував на тому, що вони є не просто історичними джерелами, які переказують події, а справжніми історичними працями з певною концепцією, тому до них варто ставитися критично [33, с. 16].

Поставивши питання про роль русів і варягів у формуванні державності, на основі пояснень літописців та історіографічних доробок М. Максимович стверджує різноплемінність варягів і русів, підкреслюючи, що варяги – нормани, а руси – слов'яни. При цьому він припускає, що руси на півночі могли називатися варягами, але не належали до їх племені, а були тісно пов'язані з племенами поморських слов'ян – ружан, ран, рун, русів, підтверджуючи цим зв'язок власних поглядів з концепцією М. Ломоносова.

В історіографії М. Максимовича називають прямим послідовником М. Ломоносова у справі боротьби з норманізмом [27, с. 26; 26, с. 209–213; 42, с. 42–51]. Це судження справедливе, оскільки коло інтересів, історичні погляди, методи і стиль дослідження обох учених багато в чому були подібні, а то й споріднені. Прихильник ідей великого російського вченого, однак, не був позбавлений проявів надмірної емоційності та запальності у спробах дослідити поставлені завдання. Але його запальний патріотизм не применшує важливість внеску М. Максимовича у вирішення несторівського питання.

Слід зазначити й той факт, що ситуація, яка склалася в історіографії за часів М. Максимовича навколо питання походження Русі, значно змінилась порівняно зі ста роками раніше. Проблема, як і слід було очікувати, на той час обросла кількома десятками історіографічних розвідок. Ось чому не зважати на їх наявність вчений не міг і не мав права. Визначальною рисою його наукових праць стала спроба окреслити історіографічну ситуацію. На конкретних прикладах М. Максимович першим у вітчизняній історіографії початку XIX ст. викрив ті шляхи й засоби, якими норманісти користувалися для обґрунтування своїх думок про скандинавське походження Русі. У загальних рисах учений показав хід боротьби між норманістами та антинорманістами за останні сто років, здійснив спробу критичного огляду літератури, був одним з перших, хто залучив до аналізу ґрунтовне знання філології, етнографії, а також фольклорні матеріали, роботи давніх візантійських, арабських і європейських авторів. М. Максимович один з перших розкрив значення термінів "руський", "Русь" у історичному та лінгвістичному значеннях. Однак, як і його попередники, він все ще перебував під впливом тогочасних методів і прийомів історичного дослідження, вийти за межі яких не мав змоги. Вадою його наукової методи було й те, що він випереджав власний, раніше заготовлений висновок, підводячи під нього одні історичні факти й ігноруючи інші.

На 30-ті роки XIX ст. припадають антинорманські виступи Ю. Венеліна. Талановитий славіст, як стверджує А. Кузьмін, поступався багатством норманістам в ерудиції, але мало хто із сучасників Ю. Венеліна був наділений таким почуттям критики, вмінням викривати слабкі сторони аргументації опонентів [18, с. 43]. Дослідження літописів привели Ю. Венеліна до пошуків Русі у південній Прибалтиці. Саме звідти, на його глибоке переконання, відбувається заселення слов'янами північно-західних руських земель. Досліджував Ю. Венелін також свідчення арабських авторів про варягів, знаходячи в них докази південнобалтійського походження [7; 6, с. 56–89; 5, с. 58–85].

Історики другої чверті XIX ст. С. Русов та І. Боричевський також звертали увагу на зв'язок південнобалтійського побережжя зі слов'янською колонізацією північно-західних руських земель і виникнення держави в Новгороді. Так, І. Боричевський чи не вперше в історіографії зібрав значний документальний матеріал, пов'язаний із Неманською Руссю. У дослідженнях він підкреслював зв'язок русі з хозарами, а також вважав варягів балтійськими слов'янами [4, с. 68].

Незважаючи на вагомі аргументи, спрямовані проти норманізму, був піднятий величезний пласт писемних джерел, які заперечували багато постулатів норманської теорії, яка продовжувала залишатися провідною концепцією пояснення походження Русі. Величезну підтримку норманізму надав офіційний історіограф Російської імперії М. Карамзін. Для нього, як і для багатьох норманістів, сам факт наявності неслов'янських імен варязької династії та соціальної верхівки давньоруського суспільства були незаперечним аргументом на користь їх скандинавського походження [64, с. 130–131].

Неабияку роль у зміцненні норманської концепції відіграла скептична школа М. Каченовського. Фундатор дослідницького напрямку ставив під сумнів правдивість літописних свідчень, а весь київський період історії Русі він уважав "баснословним".

На боротьбі із "скептичними ересями" укріпив свої позиції М. Погодін. Конструктивні ідеї вченого виглядали переконливими ще й тому, що в науку він прийшов як антинорманіст, а прийняв норманські тези під тиском аргументів, які розвінчували антинорманські гіпотези. Будучи головним представником норманізму близько 50 років, він настільки міцно вкоренив ці ідеї, що вони видавалися вічними і непохитними [50, с. 70, 76, 105, 107, 139, 144, 150].

Подібна ситуація не могла не збентежити М. Костомарова, і наслідком цього став вихід у світ його праці "Начало Руси" (1860 р.) [14, с. 6]. У ній учений здійснює спробу інтерпретувати літописний текст про початок Русі крізь призму нових методологічних підходів. Узявши за правило "витримати точку зору літописця, щоб не приписувати йому того, про що він не думав, і не виводити зі сказаного ним чого не варто" [14, с. 6], він приходять до висновку, що під варягами варто розуміти іноземну найману дружину, до якої входили "русь", "свое", "урмяне", "гъте". Власне ж русь "треба шукати на балтійському узбережжі" в гирлі річки Німан, яка литовською називається "Русь". Саме "правий берег річки називався Руссю або Русією, а народ, що там мешкав, русами або русієснами і належав до литовського племені жмудь" [14, с. 6–15].

Таке трактування літописного тексту не могло вирішити проблему походження Русі. М. Костомаров залишився під впливом тих методологічних підходів, що і його наукові опоненти. Він готовий був шукати

Русь будь-де, тільки не в Скандинавії, але такі історичні реконструкції були безперспективними. Пізніше у спогадах він писав: "Власне кажучи, ні Погодін, ні я не були абсолютно праві, але на моєму боці була та перевага, що я розумів прочитання літописів в більше прямому значенні <...> Пізніше, вдумавшись у склад наших літописів <...> я прийшов до такого висновку, що сама історія покликання князів є не що інше, як байка <...> Моя теорія про походження Русі із литовського світу якщо і не мала за собою незаперечної істини, то в усякому разі доводила норманістам, що походження князів наших і їх дружини ще з більшою імовірністю, ніж із Скандинавії, можна виводити із інших земель" [13, с. 529].

Отже, бачимо, що основна мета дослідника полягала не в пошуках істини, а в підриві тих авторитетних думок, які були канонізовані й занесені до підручників як незаперечний факт. Проте пошуки витоків Русі в цьому регіоні виявилися доволі перспективними. Так, А. Кузьмін, зібравши всі докази того, що літописні "варяги" і пов'язана з ними "Русь" приховують під цими назвами балтійських слов'ян, доходить висновку про балтійське походження Русі [15, с. 28–55]. Виступ Костомарова мав доволі широкий резонанс серед науковців, проте сам історик невдовзі полишив киево-руські студії і в подальшому до них не звертався.

Помітну роль у дослідженні проблеми походження Русі відіграли роботи С. Гедеонова. У 1862 р. виходить друком його перше дослідження під назвою "Отрывки исследований о варяжском вопросе". Через чотири роки автор його доопрацьовує й видає капітальну монографію "Варяги і Русь". Саме це дослідження С. Гедеонова й до сьогодні залишається найповнішим за об'ємом залученого матеріалу, методами досліджень. Робота написана з позицій позитивізму, проте деякі положення, які не відповідають академічному позитивізму, С. Гедеонов виклав у передмові. Основне завдання фундаментальної праці С. Гедеонов сформулював сам: "протест проти псевдонорманського походження Русі". Передбачаючи ймовірні закиди з боку норманістів за його патріотичні погляди, він зазначав "<...> почуття народності лягло в основу цього протесту; він викликаний повним переконанням в правоті самої справи, і виключно практичними вимогами доведеної до безвихідного становища російської науки. Півторастолітній досвід показав, що при догматі скандинавського начала Руської держави наукова розробка давньої Руської історії неможлива" [9, с. 5–6]. С. Гедеонов бачив проблему кризи академічної історичної науки в тому, що в ній панувало норманське veto. Між іншим, на його думку, вже головне джерело досліджуваного питання – літопис – є

живим протестом народного руського духу проти систематичного онімецьчина Русі [9, с. 8–9]. У роботі С. Гедеонова ще більше, ніж у Г. Еверса або Ю. Венеліна, помітно, як раціоналізм ламає вузькі позитивіські рамки "німецької вченості" його опонентів-норманістів. Уже в цитованих положеннях встановлюється такий характер зв'язку причин і наслідків, який до цього часу залишається поза увагою "найортодоксальніших" норманістів. Взаємозв'язок, взаємообумовленість явищ, урахування спрямованості процесів – усе це набагато розширювало і фактологічну базу дослідження, і арсенал пізнавальних засобів. Але С. Гедеонов не сформулював своїх дослідницьких принципів, а для багатьох майбутніх опонентів найуразливішою стороною його наукового мислення став прояв дилетантства, відсутність академічної школи [18, с. 45].

Зруйнувавши багато норманських уявлень, С. Гедеонов виявився менш аргументованим у побудові своєї схеми. У своїй праці він пішов шляхом механічного роз'єднання варягів і Русі. У русах він вбачав корінних мешканців Придніпров'я, а у варягах – балтійських слов'ян. Київську князівську династію він виводив із венедів, які належали до балтської слов'янської групи. Ототожнення варягів і Русі Гедеонов пояснював "вченою системою самого автора ПВЛ". Він убачав у літописах не достовірні факти, а особисті уявлення, які монах Нестор склав про устрій слов'яноноруського суспільства в епоху міфічної давнини. Сухість повідомлень про княжі зв'язки з варягами, а іноді й навмисне їх замовчування С. Гедеонову цілком зрозумілі: на його думку, нова династія боялася спогадів і переворотів. Він вважає, що як у греків, так і на нашій території народ не любив князів із чужого роду. Із набожності Нестор замовчував про язичництво, із обережності – про колишніх князів, про долю, яка спіткала Мала і древлянський князівський рід після помсти княгині Ольги, а легенда про Вадима та повстання Новгородців дійшли до нас лише в одному пізнішому списку [9, с. 105–106, 125–126].

С. Гедеонов упевнено продемонстрував, наскільки далеким від дійсності може бути пряме прочитання джерела, як багатьма факторами обумовлювалась кожна теза або антитеза давнього автора. Однак учений не зміг критично оцінити власні ідеї. Так, Ф. Фортинський писав: "... будучи найнебезпечнішим ворогом норманської системи, Гедеонов, на нашу думку, був не особливо обачливим при побудові своєї власної" [65, с. 47].

Невдовзі після виходу праці С. Гедеонова розпочинається її критична рецепція: з'являються два "возраження" найавторитетніших предстаників норманізму – М. Погодіна і А. Куніка. Так, М. Погодін

вважав головним недоліком історичних конструкцій С. Гедеонова його погляди на літопис. На його думку, Нестор не вихованець візантійців, не "напівучений муж", який має і складає власну систему історичного розвитку, відшліфовує історичні свідчення, пов'язує різні дані, а "звичайна руська людина зі здоровим глуздом, які й тепер часто зустрічаються серед простолюдинів. Освічений, грамотний чоловік, але не грамотій і краснобай" [19, с. 4–5].

А. Кунік, навпаки, більше погоджується не з М. Погодіним, а з С. Гедеоновим стосовно особистості літописця [23, с. 53]. Щодо етимології слова "русь", то М. Погодін був солідарним з С. Гедеоновим у тому, що його не можна виводити ні від фінського "ruotsi", ні від шведських "родсів" [49, с. 93].

Роботи С. Гедеонова та Д. Іловайського позбавили норманізм ореола науковості, оскільки було мобілізовано більше історичного матеріалу, ніж це робили найерудованіші норманісти. На кінець XIX ст. в історичній літературі в цілому панувало скептичне ставлення до норманських реконструкцій. А. Котляревський, І. Забелін пов'язували походження Русі з Балтійським помор'ям, В. Василевський обґрунтовував концепцію про існування Русі на півдні задовго до прикликання варягів. Сам норманізм вже не намагався пояснити нормано-германською участю всі явища життя Давньої Русі [18, с. 49]. У цей час А. Кунік написав "відкритого листа суходольним морякам" (суходольними моряками називалися історики-антинорманісти), який був адресований молодому поколінню, ще не заангажованому антинорманістськими висловлюваннями [18, с. 49].

Відсутність довіри до норманістських конструкцій у другій половині XIX ст. в Росії призвів до того, що центр досліджень з продукування аргументів на користь норманського походження Русі перемістився за кордон. Так, у 1891 р. датський учений В. Томсон видав невелику брошуру "Початок Руської держави", у якій намагався довести, що ім'я варягів вживається як загальне позначення Скандинавії і що Русь є ім'ям окремого скандинавського племені [61, с. 19]. Однак на сторінках свого дослідження він так і не зміг довести ні перше, ні друге. Його висловлювання так і залишилися аксіомами, які без жодних доказів повторювалися з одного видання в інше.

На межі століть для вирішення питання про початок Русі фонд писемних джерел виявився вичерпаним, для переконливого вирішення проблеми прямих фактів було недостатньо. Виникла потреба залучати нові джерела, з одного боку, а з іншого – змінювати методологічні підходи до дослідження. Висловлюючи незадоволеність традиційною позитивістською методологією, В. Флоринський писав: "... над словами і зрозумілими фактами повинна панувати логіка

подій: теоретичний висновок іноді може правильніше угадати правду, ніж заплутаний історичний натяк. Ця теоретична правда, якщо вона на правильному шляху, може знайти собі підтвердження і зробиться аксіомою, коли знайдуться для неї фактичні докази з іншої наукової галузі, якою ще так мало користується історична наука, саме з галузі філології та археології" [63, с. 64].

Таким чином, на рубежі XIX–XX ст., незважаючи на появу солідного пласту історіографічних доробків, наявності різноманітних методологічних підходів та залучення широкого комплексу писемних та археологічних джерел, вирішення питання походження Русі опинилося в глибокій системній кризі, вихід з якої повинен був передбачати вироблення абсолютно нових критеріїв до прочитання історичних текстів, залучення ширшого методологічного інструментарію, а також тісного взаємозв'язку з іншими науками.

У перші пореволюційні роки історіографічна ситуація, що сформувалася навколо проблеми утворення Давньоруської держави, призвела до цілковитої реставрації норманізму в найрадикальнішому його вияві, і цьому багато в чому сприяла та обставина, що відроджений В. Томсеном "ультранорманізм" так і не знайшов достойних опонентів. Склалося враження, що норманська концепція назавжди отримала перемогу. До того ж в академічних установах, навчальних закладах від початку до кінця 1920-х рр. продовжували працювати вчені "старої школи", дослідження яких базувалися на давно вироблених методологічних принципах.

Виникнення професійної марксистської історичної науки припадає на 1917–1923 рр., коли створюється ціла система нових наукових центрів, що ведуть дослідницьку роботу і займаються підготовкою кадрів [1, с. 12]. Новий напрямок досить важко завойовував домінуюче становище, оскільки становлення марксистської теорії відбувалося без вже існуючих основ. Історикам-марксистам доводилося переборювати серйозний вплив тих тенденцій, що мали місце в авторитетних досягненнях дореволюційної історичної науки. Головною справою вважалося визначення й формулювання низки пріоритетних проблем вітчизняної історії.

Період Давньоруської держави не вважався пріоритетним, на відміну від дослідження історії Росії кінця XIX – початку XX ст. і особливо революції 1917 р., однак питанням Київської Русі продовжували займатися професійні історики, що одержали дореволюційну університетську освіту й характеризувалися скрупульозною роботою над джерелами й узагальненням фактів, їх критичним сприйняттям, посиланнями на попередників, полемікою з ними. Долання авторитету

традицій старої школи відбувалося дуже складно: із середини 20-х рр. починається цькування "буржуазних" фахівців, припиняється викладання історії у вишах. Протистояння істориків старої школи і марксистів було вкрай напруженим, при цьому компроміс не допускався: "І якщо в кого-небудь є таке солоденьке уявлення, начебто можливо, що якимось поруч будуть існувати буржуазна історія і марксистська наука, і вони будуть, як лев і ягня, мирно лежати поруч і зрідка лизати один одного, – то всі ці мрії треба категорично залишити", – зауважував визнаний глава істориків-марксистів М. Покровський [51]. Ідеологічна детермінанта сприяла появі і таких одіозних заяв: "По-перше, у нашій науці спеціалісту-немарксисту гріш ціна". Проголошуючи ленінізм єдиною прийнятною ідеологією, М. Покровський на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів закликав відправити на "науковий цвинтар" буржуазних вчених з їхніми ідеями і "благими пориваннями". У його ідеях знаходимо досить характерне для більшовиків уявлення про призначення історії: "Суть історії в тім, <...> що історія повинна безпосередньо і невпинно роз'яснювати масам класову боротьбу, що відбувається, розкривати корені іноді глибоко схованих класових протиріч". Був окреслений і образ історика нової формації: "Тільки той, хто в історії бореться за інтереси пролетаріату, <...> – тільки той є дійсним істориком-ленінцем". Один зі сподвижників М. Покровського С. Биковський узагалі закликав до фізичної розправи з тими істориками, які "по-марксистськи мислити не може", "щодо них повинні бути застосовані методи більш дієві, ніж роз'яснення і переконання". Загальна тональність цих заяв очевидна – марксизм повинен був упроваджуватися в практику історичних досліджень насильно. Як справедливо зазначав В. Кобрин, у двобої вчених старої школи і марксистського вчення зіштовхувалися "не аргументи, що базуються на фактах, витягнутих із джерел, а тези" [71, с. 23–24].

Із робіт тодішнього лідера радянської історичної науки М. Покровського бачимо, яке значення мала проблема походження Русі для істориків-марксистів. Основні його роботи, що відображали погляди вченого, хоча й були написані до революції, неодноразово перевидавалися автором у 20-х – на початку 30-х рр. Концепція М. Покровського передбачала заперечення існування державних інститутів періоду Київської Русі. А оскільки держава повинна мати винятково класовий характер, то появу її слід зараховувати до XVI ст. Давня Русь для нього була не "продуктом" внутрішнього розвитку, а наслідком зовнішнього поштовху, який спричинили своїм рухом на південь нормани. Додержавний період історик розуміє як існування

різних політичних асоціацій, що змінюють одна одну. Загальна схема еволюції державності, за Покровським, простежується так: племінні асоціації змінюються військово-торговельними, потім феодално-землеробськими, і лише в XVI ст. утвориться держава Івана IV. У той же час М. Покровський зазначає, що загальноросійська державна організація з'являється в IX–X ст. завдяки навалі норманів. Також він допускає зародження державності в слов'ян раніше появи норманів. Однак у князях Київської Русі вчений убачав насамперед військових вартових, заперечуючи державний характер їхньої влади, оскільки, на думку історика, найдавніший тип державної влади розвивався безпосередньо з влади батьківської [51, с. 27]. Дійсно, можна погодитися з І. Шаскольським, що така суперечливість поглядів М. Покровського про час і шляхи становлення Давньоруської держави мало що дала для розуміння політичної історії Київської Русі [70 с. 45]. Уперше з докладною критикою поглядів Покровського на проблеми Київської Русі виступив Б. Греков. Але разом зі справедливими зауваженнями на адресу М. Покровського з другої половини 30-х рр. намітилася тенденція заперечення всієї його концепції історичного розвитку Росії і заниження його ролі у становленні марксистського напрямку в науці [54].

Методологічні дискусії кінця 20-х рр. XX ст. призвели до того, що норманізм був проголошений на зразок марксизму-ленінізму єдино правильним ученням, яке активно поширювалося й пропагувалося як у наукових інституціях, так і в середніх освітніх закладах через розгалужену систему науково-популярної літератури та шкільних підручників [53, с. 46; 10, с. 248; 64, с. 184].

Лише в 40-х рр., в одній з рецензій на роботу М. Державіна "Слов'яни в стародавності", В. Мавродін зверне увагу на зв'язок поморського слов'янського світу зі східними слов'янами, на що у свій час звертали увагу М. Ломоносов і С. Гедеонов [28, с. 112]. У 1949 р. у своїй публічній лекції "Боротьба з норманізмом у російській історичній науці" В. Мавродін прямо вказує на зв'язок з прибалтійськими слов'янами: "спроби Забєліна і Гедеонова зв'язати Русь із західно-слов'янським світом, що здавалися у свій час дивними, набувають особливого сенсу в зв'язку з останніми роботами радянських філологів, археологів та істориків <...> Прагнення Іловайського розшукати "початок Русі", тобто терміна "Рус", у скіфо-сарматському світі, серед варварських племен епохи "великого переселення народів", не здається нам тепер, у світлі праць М. Марра, С. Толстова та інших, таким". Як зазначає В. Фомін, Мавродін помітив цю аномалію радянського "анти-норманізму", що зовсім не звертав увагу на спадщину антинорманістів минулого і всю розмову про варягів зводив лише до скандинавів

[64, с. 157]. В. Мавродін також озвучив думку, "що немає основ заперечувати велику роль варягів у процесі державотворення у східних слов'ян, де вони виступали в ролі каталізаторів" [64, с. 157].

Концепція В. Мавродіна, викладена в монографії, що дійсно стала подією в радянській історичній науці післявоєнного часу, опинилася під обстрілом критики з боку провідних радянських спеціалістів. Так, М. Рубінштейн відзначав суперечливість і невдалість роботи, відсутність чітких принципів методологічних позицій. Рецензент вбачає основну заслугу дослідника в тому, що він зробив спробу досліджувати політичну історію Київської Русі, використавши великий, різноплановий матеріал, але завдання виявилось непосильним і В. Мавродін з ним не впорався [55, с. 109–114].

Марксистська концепція походження Давньоруської держави, обґрунтована радянськими істориками повоєнного періоду, фактично повністю витіснила з наукового обігу інші актуальні до того теорії. Деякі з них, зокрема і норманська, вважалися недостовірними і шкідливими лише тому, що мали буржуазне походження.

1970–1980-ті рр. характеризуються перманентною зміною марксистсько-ленінських методологічних підходів при дослідженні історичних процесів. Хоча в історіографічних роботах, як і колись, домінантною була теза про те, що пріоритетні завдання повинні бути спрямовані на осмислення історії минулого, посилення і поглиблення досліджень актуальних проблем історії СРСР, підкреслювалося, що радянська історична наука проникнута принципом партійності, служить справі комунізму [69, с. 48]. У той же час дослідження 1980–90-х рр. якісно відрізняються від робіт з історії Київської Русі попередніх десятиліть тим, що в них домінують нові підходи до вирішення проблем, які зароджувалися ще в 60–70-ті рр., але так і не були реалізовані. Окрім того, з'являється відповідна методологічна база, яка є наслідком довготривалого творчого осмислення марксистсько-ленінського вчення. Невідповідність між свідченнями писемних джерел та археологічних знахідок, довільна інтерпретація їх багатьма вченими не могли задовольнити творчу наукову думку. Вчені починають звертати все більшу увагу на міжформаційні перехідні періоди, які виділилися в самостійну стадію суспільного розвитку [71, с. 227].

Важливу роль у процесі дослідження проблеми походження Русі продовжують відігравати роботи Б. Рібакова [56, с. 40–59; 57, с. 25–28; 58].

У середині 80-х рр. з'являється так звана "циркумбалтійська" теорія Г. Лебедева, запропонована ще В. Пашуто в кінці 60-х – на початку 80-х рр. Тоді історик, визнаючи історичну реальність прикликання

скандинава Рюрика, висунув ідею слов'яно-скандинавського соціального і культурного синтезу. Він вважав, що це є спільна платформа для дискусій між вченими різних світобачень і основним завданням, на його думку, було визначити відповідну вагу синтезуючих елементів [35, с. 21; 45, с. 52–55; 44, с. 104]. У цілому ця теорія, де на передньому плані виявилися нормани, була прийнята багатьма тодішніми вченими [34, с. 56; 46; 47]. Так, Г. Лебедєв стверджував, що запропонована ним концепція є найперспективнішою альтернативою в дискусії норманістів та антинорманістів. На його думку, історію народів Балтійського Помор'я та Східної Європи потрібно розглядати комплексно, у взаємозв'язку і взаємообумовленості [25 с. 100–101, 263–265, 268–269; 24, с. 82–83, 85–86]. Охарактеризована І. Фрояновим циркумбалтійська теорія як "запаморочлива" [68, с. 198–311; 67, с. 69–71], виявилась доволі прогресивною у вирішенні цілої низки проблем. Її поява засвідчила намагання істориків відійти у висвітленні історії Давньоруської держави від жорстких рамок русько-скандинавських відносин. Ці межі порушувались у зв'язку з накопиченням нового археологічного матеріалу, де значний відсоток належав балтському етнічному елементу. Таким чином, історики почали відходити від тих підходів, які передбачали передання цього питання на відкуп винятково археології.

На діаметрально протилежних наукових позиціях стояли В. Вілінбахов, М. Трухачов та А. Кузьмін. Демонструючи високу ерудицію, яка, щоправда, інколи поєднувалася із значною фантазією, знанням великого кола джерел та історіографічного матеріалу, ці історики висунули досить багато оригінальних ідей.

Так, В. Вілінбахов одним із перших радянських істориків виступив проти загальноприйнятої думки про норманську етнічність варягів. Основну увагу в своїх працях він зосереджував на доведенні домінуючої участі балтійських слов'ян в етногенезі північних груп східного слов'янства. Варязька легенда розглядалася ним як пам'ять про давні події новгородської історії. У своїх працях він доводить, що балти відігравали надзвичайно велику роль в етногенезі та політогенезі етнічної Європи. На конкретних прикладах він демонстрував, що балтійські слов'яни були прекрасними моряками і брали активну участь у походах вікінгів. Головне, на його думку, полягало в тому, що саме балтійські слов'яни під тиском германців та потягом до інтенсивної торговельної діяльності на Балтійсько-Волзькому торговому шляху протягом VIII–IX ст. колонізували території Північнозахідної Русі. Використовуючи лінгвістичний, топонімічний, археологічний, нумізматичний та фольклорні матеріали, він генетично пов'язав

південну Прибалтику із Північнозахідною Руссю. Пов'язуючи виникнення Ладоги та інших міст з волго-балійтським торговим шляхом та з балтійськими слов'янами, історик зазначав, що вони здійснювали великі військово-торгові експедиції і в Прикаспійський регіон, про що свідчать знахідки в Гездовському комплексі. Також В. Вілінбахов неодноразово нагадував про існування південнобалтійської Русі і, очевидно, вперше в історіографії досконало висвітлив історіографію південнобалтійського походження варягів, що дало поштовх до подальших досліджень у цьому напрямку. Завдяки виходу його праць та критиці з боку опонентів проблема балтійських слов'ян і Русі отримала нове, більш потужне дихання, стала предметом вивчення і змусила переглянути, здавалось би, вічні аксіоми з проблеми походження Русі [8, с. 84].

У цьому ракурсі проводив свої дослідження і М. Тухачов. Свої погляди він також звертав на південнобалтійський регіон. На його глибоке переконання, "ПВЛ" локалізує Русь на о. Рюген, де проживало слов'янське плем'я ранів, ругів, які вимерли до кінця XIV ст., хоча і після цього їхню країну продовжували називати Руссю. Він також вважає, що цей острів і є "островом русів" арабських письменників. Що ж до ототожнення в історіографічній традиції Київських і прибалтійських русів, автор бачив свідчення їх етнічної спорідненості, доказ того, що вони являли собою одну етнічну групу [62, с. 160–175].

Найбільш критичним щодо норманізму був А. Кузьмін, піднявши тим самим розробку варяго-руського питання на абсолютно інший науковий рівень. У своїх працях він значно розширив діапазони досліджень руської історії і поглибив її вивчення, обґрунтував необхідність пошуків коренів Русі в багатьох областях західної і східної Європи. За влучною характеристикою В. Фоміна, "свою принципову позицію в цьому питанні вчений сформував далеко не відразу, а лише "перехворівши" на норманізм, прийнятий ним під дією історіографічної традиції. Але в ході роботи з джерелами він став усвідомлювати його невідповідність, до чого в першу чергу спонукало, звичайно, вивчення ПВЛ" [64, с. 180]. Ще в кінці 1960-х рр. історик висловив певні сумніви щодо поглядів на варягів як на норманів, підкресливши, що в літописах варяги виступають не завжди однаково. В одних випадках це скандинави, в інших – європейці, не слов'яни взагалі. Він указував, що норманське походження імен Ігор, Олег, Ольга абсолютно не доведено, і що літописці ніколи не ототожнювали "Ігорів" із скандинавськими "Інгварами", а ім'я Ольга було відомо в чехів, які безпосередньо з норманами не спілкувалися [16, с. 86–87,

89; 21, с. 64–65, 101–102, 104–111, 156, 159; 22, с. 60, 65]. Як стверджує В. Фомін, А. Кузьмін остаточно розірвав з норманізмом ще у 1970 р., коли прямо висловив думку про методологічну шкідливість радянського "антинорманізму" [64, с. 181]. Використовуючи широкий археологічний та лінгвістичний матеріал, він показував, що руська історія не обмежується однією Київською Руссю і що паралельно з нею і навіть задовго до неї існували інші руські територіальні утворення. У низці праць він наводить численні свідчення іноземних джерел другої половини I – початку II тис. н. е., зафіксованих у східній і західній Європі, у яких згадуються більше десяти різного роду "Русій". Спочатку він вважав їх моноетнічними, а дещо пізніше дійшов висновку про їх етнічну неоднорідність. Найперше, це чотири Русі на південному і східному узбережжях Балтійського моря: о. Рюген, гирло р. Німан, гирло Західної Двіни, провінція Роталія-Русія і Вік з островами Езель і Даго; Русь Прикарпатська, Приазовська (Тмутаракань), Прикаспійська; Подунайська (Ругеланд Русія). І, як пояснював дослідник, основна частина писемних свідчень про Русь (спочатку вона називалася руги, а з часом ім'я русь стало домінуючим) майже не залучені вченими перш за все через те, що вони не вписувалися в прийняті норманські та антинорманські концепції походження Русі. Особливо велике значення А. Кузьмін надавав одній із Балтійських Русій – Роталії. Він відмічав, що про неї багато говорив Саксон Граматик і що саме з неї датчани вели багатотисячні війни на морі і сушею. Протягом 1343–1345 рр. ці "руські" очолювали повстання проти лівонського ордену, а "руські" села і пізніше будуть згадуватися в документах стосовно цих територій. Саме в цьому регіоні А. Кузьмін локалізував "Русію-Тюрк" Адама Бременського. У межах цієї Русії знаходився "Острів Русів" арабських авторів, відомий під назвою Острів Саарема, який згадується в сагах "Holmgardr", що часто ототожнювали з Новгородом. У "Русії-Тюрк" він бачив Аланську Русь або норманський каганат, створений в IX ст. русами-аланами, які переселилися з Дону після розгрому хозарами та угорцями Руського каганату.

Проблему варягів і Русі А. Кузьмін розглядає в тісному зв'язку з процесом утворення держави у східних слов'ян, специфіка якого полягає в тому, що форма організації племінних союзів у VI–IX ст. виросла на ґрунті територіальної общини і являла собою струнку, створену з низу господарську економічну систему, в якій вищий прошарок суспільства все ще був тісно пов'язаний з низовими ланками. Ця природна державність, як стверджував А. Кузьмін, "економічно виправдана земська влада не могла поширюватися на величезну

територію". Тому піднімалася над ними і об'єднувати їх могла лише зовнішня влада, яка йшла з Подніпров'я в особі полян-русів, "роду руського". Як припускає дослідник, це були вихідці із Подніпров'я, Подунав'я і Прибалтики – паразитарні за своїм характером, головним заняттям яких була війна і торгівля. Але все ж об'єднання, створене русами, виявилось доволі міцним у зв'язку із взаємною зацікавленістю. Задовольняючись лише номінальною даниною з підвладних слов'янських племен, вони взяли на себе обов'язок їх захисту, яка була надзвичайно важливою на початкових етапах становлення державності, а тим паче на кордоні лісу і степу.

Що ж до варягів, то в них історик бачить поморян. Сам термін "вар" на індоєвропейських мовах означає вода. Власне варягами А. Кузьмін вважав вагрів-варенів, які заселяли Вагрію (Південна Прибалтика). Це плем'я належало до вандальської групи. На IX ст. відбувається їх ослов'янення і їхнє ім'я поширюється на всіх балтійських слов'ян між Одером і південною частиною Ютланського півострова, а потім і на багатьох представників західноєвропейських етнічних елементів. З кінця VIII ст. під тиском Франкської імперії відбувається їх масовий колонізаційний потік з південного побережжя Балтики на схід, який вбирає в себе як слов'янські, так і не слов'янські народи, включаючи фризів і скандинавів. Варяги, прибувши на Русь, принесли сюди свій тип соціального устрою. На думку історика, "це той же слов'янський <...> заснований повністю на територіальному принципі, на вічових традиціях, який абсолютно не передбачає можливості централізації". Саме для цього типу, як стверджує вчений, була характерна велика роль міст і торгово-ремісничого населення, у зв'язку з чим на півночі була створена полісна система.

Вкотре наголошуючи, що сучасний норманізм тримається, головним чином, на прямій підміні (Русь протиставляється варягам, а для доказу німецькомовності останніх використовуються факти, які відносяться до Русі), дослідник констатує, що жодних даних, які б підтверджували, що варяги належать до германської групи племен, взагалі не існує. На думку Кузьміна, Русь не була пов'язана ні з германцями, ні зі слов'янами, і була асимільована останніми приблизно в VI–IX ст. У зв'язку з цим сусіди сприймали русів як слов'янське плем'я, і самі вони себе усвідомлювали слов'янами, щоправда аристократичного роду. Такі процеси спостерігалися практично в усіх районах Європи, де слов'янський і руський етноси хоч якось контактували. Дослідивши величезний фактологічний писемний матеріал, історик стверджує, що жодне джерело X–XIV ст. не ототожнює Русь ні зі шведами, ні з будь-яким іншим германським племенем. Натомість

значний археологічний, антропологічний, лінгвістичний, нумізматичний матеріал підтверджує південне і східно-балтійське походження варягів і Русі.

Спираючись на саги, А. Кузьмін доводить, що нормани, з якими пов'язують варязьку русь, з'являються на Русі лише наприкінці X ст., причому їхні дії не виходять за межі Прибалтики, і тільки за Ярослава Мудрого вони вливаються до складу варязьких найманців, а потім з'являються і у Візантії. Також він підкреслює, що в складному поліетнічному складі давньоруського словотворення германізмами є незначними, а норманська інтерпретація, яка зводиться лише до відшукання приблизних паралелей, а не до їх пояснення, суперечить матеріалам, "які характеризують обличчя і вірування соціальної верхівки Києва і вказують на різноетнічність населення Подніпров'я" [15, с. 54–83; 17, с. 55–56, 58; 19, с. 116–119; 20, с. 103–129].

Таким чином, доволі перспективні пошуки Русі в Південній Прибалтиці, зроблені ще в 1940-х рр. В. Мавродінім, у 1980-х – В. Вілінбаховим, М. Трухачовим та А. Кузьмінім, заклали міцний фундамент концепції багатоцентровості Русі.

Література

1. Алексеева Г. Д. Октябрьская революция и историческая наука 1917–1923 гг. Москва: Наука, 1968. 300 с.
2. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. Москва: Наука, 1973. 272 с.
3. Бегунов Ю. К. История Руси : в 5 т. Санкт-Петербург. Политехника. 2006.
4. Боричевский И. Русы на южном берегу Балтийского моря. *Маяк*. Ч. VII. Санкт-Петербург, 1840. С. 65–98.
5. Венелин Ю. Известия о варягах арабских писателей и злоупотребление в истолковании оных. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. 1870. Кн. 4. С. 58–85.
6. Венелин Ю. О нашествии завислянских славян на Русь до Рюриковых времен. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. 1848. Кн. 6. С. 56–89.
7. Венелин Ю. Скандинавомания и её поклонники. Москва. Тип. А. Семена, 1842. 128 с.
8. Вилинбахов В. Б. Современная историография о проблеме "Балтийские славяне и Русь". *Советское славяноведение*. 1980. № 1. С. 79–84.
9. Гедеонов С. А. Варяги и Русь: в 2 ч. 2-е изд. Москва. Русская панорама, 2004. Ч. 2. 2004. 656 с.
10. Готье Ю. В. Железный век в восточной Европе. Москва: Наука, 1930. 280 с.
11. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1. 1994. 736 с.

12. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. С. 157–181.
13. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Київ: Лыбидь, 1990. 736 с.
14. Костомаров Н. И. Начало Руси. *Современник*. 1960. № 1. С. 3–56.
15. Кузьмин А. Г. "Варяги" и "Русь" на Балтийском море. *Вопросы истории*. 1970. № 10. С. 28–55.
16. Кузьмин А. Г. Две концепции начала Руси в Повести временных лет. *История СССР*. 1969. № 6. С. 81–105.
17. Кузьмин А. Г. Заметки историка об одной лингвистической монографии. *Вопросы языкознания*. 1980. № 4. С. 55–58.
18. Кузьмин А. Г. Начало Руси: Тайны рождения русского народа. Москва: Вече, 2003. 426 с.
19. Кузьмин А. Г. Об истоках древнерусского права. *Советское государство и право*. 1985. № 2. С. 110–119.
20. Кузьмин А. Г. Одоакр. *Дорогами тысячелетий: сб. исторических очерков и статей: в 2 кн.* Москва, 1987. Кн. 1. 1987. С. 103–129.
21. Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси. Рязань. 1969. 242 с.
22. Кузьмин А. Г. "Слово о полку Игореве" о начале Русской земли. *Вопросы истории*. 1969. № 5. С. 60–65.
23. Куник А. А. Замечания А. Куника. *Г. Гедеонов и его система происхождения варягов и Руси*. Санкт-Петербург: Тип. ИАН, 1864. С. 53–84.
24. Лебедев Г. Русь и чудь, варяги и готы (итоги и перспективы историко-археологического изучения славяно-скандинавских отношений в I тыс. н. э.). *Славяно-русские древности. Историко-археологическое изучение Древней Руси*. Вып. 1. Ленинград 1988. С. 22–36.
25. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе : историко-археологические очерки. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. 226 с.
26. Ломоносов М. В. Древняя Российская история. *Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений*: в 10 т. Москва – Ленинград АН СССР, 1952. Т. 6. 1952. С. 209–213.
27. Ломоносов М. В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского". *Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений: в 10 т.* Москва – Ленинград АН СССР. 1952. Т. 6. 1952. С. 136–168.
28. Мавродин В. В. Академик Н. С. Державин. Славяне в древности: культурно-исторический очерк. *Вестник древней истории*. 1946. № 4. С. 112.
29. Мавродин В. В. Борьба с норманизмом в русской исторической науке: стенограмма публичной лекции, прочитанной в Ленинграде. Ленинград: Тип. Им. Володарского, 1949. 39 с.
30. Мавродин В. В. Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). Л. ОГИЗ. Госполитиздат. 1946. 309 с.
31. Мавродин В. Образование Древнерусского государства. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1945. 431 с.
32. Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. Москва: Высшая школа, 1971. 190 с.
33. Максимович М. А. Собрание починений. К. Без изд. 1879. 736 с.

34. Мельникова Е. А. Древнерусские влияния в культуре Скандинавии раннего средневековья (к постановке проблемы). *История СССР*. 1984. № 3. С. 18–36.
35. Миллер Г. Ф. Краткие известия о начале Новагорода и о происхождении российского народа, о новгородских князях и знатнейших онаго города случаях. *Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие*. 1761. Ч. 2. Июль. С. 68–54.
36. Миллер Г. Ф. О народах издревле в России обитавших. СПб. Издвениемъ Общества старающагося о напечатаніи книгъ. 1788. 152 с.
37. Миллер Г. Ф. О первом летописателе российском, преподобном Несторе, и его летописи, и о продолжателях оныя. *Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащая*. 1755. Апрель. С. 14–78.
38. Моця О. П. Південна "Руська земля". К. Корвін Пресс. 2007. 264 с.
39. Мошин В. А. Варяго-русский вопрос. *Варяго-русский вопрос в историографии*. Москва, 2010. С. 13–14.
40. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII в. Москва, 2001. 784 с.
41. Назаренко А. В. Об имени "Русь" в немецких источниках IX–XI вв. *Вопросы языкознания*. 1980. № 5. С. 46.
42. Павлова Г. Е. М. В. Ломоносов и становление отечественной науки. *Вопросы истории*. 1986. № 10. С. 42–51.
43. Панкратова А. М. Развитие исторических взглядов М. Н. Покровского. *Против исторической концепции М. Н. Покровского*. сб. ред. Коллегия. акад. Б. Греков и др. АН СССР. Ин-т истории. М. Л. Изд-во Акад. наук СССР, 1939. С. 5–69.
44. Пашуто В. Т. Летописная традиция о племенных княжениях и варяжский вопрос. *Летописи и хроники*. Москва: Наука. 1974. С. 103–114.
45. Пашуто В. Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории средневековой Европы. М. Наука. 1962. 268 с.
46. Петрухин В. Я. Легенда о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии. *Норна у источника Судьбы*: сб. ст. в честь Е. А. Мельниковой / под ред. Т. Н. Джаксон, Москва, Индрик. 2001. 480 с.
47. Петрухин В. Я. Рюрик, Синеус и Трувор. *Славянская мифология: энциклопедический словарь* под ред. В. Я. Петрухина, Т. А. Агапкиной, Л. Н. Виноградовой и др. Москва: Эллис Лак. 1995. С. 342.
48. Письмо М. Максимовича к И. Тимковскому. *Киевская старина*. 1891. Т. 8. С. 87.
49. Погодин М. Гедеонов и его система о происхождении варягов и Руси. *Записки Академии Наук*. Т. VI приложение № 2. СПб., 1864. С. 55–86.
50. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. в 7 т. М. Университетская типография, 1846. Т. 3. 1846. 545 с.
51. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времён: в 4 т. М. : Соцэргиз, 1933. Т. 1. 1933. 272 с.
52. Покровский С. А. Киевская Русь в работах советских историков. *Советская книга*. 1946. № 3–4. С. 18–27.

53. Пресняков А. Е. Вильгельм Томсен о древнейшем периоде русской истории. *Памяти Вильгельма Томсена. К годовщине со дня смерти*. Москва, Изд-во АН СССР, 1928. С. 35–50.

54. Пузанов В. В. Образование Древнерусского государства в восточноевропейской историографии: учебное пособие. Ижевск: Удмуртский университет, 2011. 152 с.

55. Рубинштейн Н. Л. Путаная книга по истории Киевской Руси. *Вопросы истории*. 1946. № 8–9. С. 109–114.

56. Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси. *История СССР*. 1981. № 2. С. 40–59.

57. Рыбаков Б. А. Союзы племён и проблема генезиса феодализма на Руси. *Проблема возникновения феодализма у народов СССР*. Москва: Наука, 1969. С. 25–28.

58. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1988. 782 с.

59. Татищев В. История Российская: в 3 т. Москва: АСТ, 2003. Т. 1. 2003. 568 с.

60. Тихомиров М. Н. О происхождении названия "Россия". *Вопросы истории*. 1953. № 11. С. 93–96.

61. Томсен В. Начало Русского государства. Москва: Университетская типография. 1891. 135 с.

62. Трухачев Н. С. Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования*. 1980 год. М. Наука, 1981. С. 160–175.

63. Флоринский В. М. Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни: опыт славянской археологии: в 2 ч. Томск: Типо-Лит. П. И. Макушина, 1894. Ч. 1. 1894. 398 с.

64. Фомин В. В. Варяги и Варяжская Русь: К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. Москва: Русская панорама, 2005. 488 с.

65. Фортинский Ф. Варяги и Русь. Историческое исследование С. Гедеонова. СПб. Тип. ИАН, 1878. 47 с.

66. Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов. *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 3–15.

67. Фроянов И. Я. Основные этапы социального развития древнерусского города (IX–XII вв.). *Древние города: материалы к Всесоюзной конференции "Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья"*. Л. Изд-во ЛГУ. 1977. С. 69–71.

68. Фроянов И. Я. Города-государства в Древней Руси. *Становление и развитие раннеклассовых обществ; под ред. Г. Л. Курбатова, Э. Д. Фролова, И. Я. Фроянова*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986. С. 198–311.

69. Хромов С. С. Некоторые итоги и актуальные проблемы изучения отечественной истории в свете решений XXVI съезда КПСС. *Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС*. Москва: Наука, 1982. С. 3–48.

70. Шаскольский И. П. *Столбовский мир* 1617 г. и торговые отношения России со Шведским государством М. Л. Наука, 1964. 218 с.

71. Шишкин И. Г. Проблемы образования Древнерусского государства в отечественной историографии (1917–1990-е годы). Дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.09. историография, источниковедение и методы исторического исследования. Тюмень, 1997. 374 с.

References

1. Alekseeva H. D. (1968). *Oktyabrskaya revolyutsiya i istoricheskaya nauka 1917–1923 gg.* [The October Revolution and Historical Science of 1917–1923]. Moscow [in Russian].
2. Alpatov M. A. (1973). *Russkaya istoricheskaya mysl i Zapadnaya Evropa XII–HVII vv.* [Russian Historical Thought and Western Europe of the XII – XVII centuries]. Moscow [in Russian].
3. Behunov Yu. K. (2006). *Istoriya Rusi : v 5 t.* [History of Rus: in 5 volumes]. Saint Petersburg [in Russian].
4. Borychevskiy Y. (1840). Rusyi na yuzhnom beregu Baltiyskogo morya [Russ on the Southern Coast of the Baltic Sea] *Maiak*, Vol. 7, 65–98. [in Russian].
5. Venelyn Yu. (1870). Izvestiya o varyagah arabskih pisateley i zloupotreblenie v istolkovanii onyih [News about the Varangians of Arab writers and Misuse in the Interpretation of them] *Chteniyia v obshchestve ystoriyy y drevnostei rossyiskyykh*. Vol. 4, 58–85. [in Russian].
6. Venelyn Yu. (1848). O nashestvii zavislyanskih slavyan na Rus do Ryurikovyih vremen [On the Invasion of the Vistula Slavs to Rus until the Time of Rurik]. *Chteniyia v obshchestve ystoriyy y drevnostei rossyiskyykh* Vol. 56–89. [in Russian].
7. Venelyn Yu. (1842). *Skandinavomaniya i eyo poklonniki* [Scandinavomania and its Fans]. Moscow [in Russian].
8. Vylynbakhov V. B. (1980). Sovremennaya istoriografiya o probleme "Baltiyskie slavyane i Rus" [Modern Historiography on the "Baltic Slavs and Rus" Problem] *Sovetskoe slavianovedenye*, Vol. 1, 79–84. [in Russian].
9. Hedeonov S. A. (2004). Varyagi i Rus: v 2 ch. 2-e izd. [The Varangians and Rus: in 2 parts]. Moscow [in Russian].
10. Hote Yu. V. (1930) *Zheleznyiy vek v vostochnoy Evrope* [Iron Age in Eastern Europe]. Moscow [in Russian].
11. Hrushevskiy M. (2004). *Istoriya UkraYini-Rusi: v 11 t., 12 kn.* [The History of Ukraine-Rus: in 11 volumes, 12 books.] Vol. 1. [Kyiv in Ukrainian].
12. Kalakura Ya. S. (2004). *UkraYinska Istoriografiya : kurs lektsly* [Ukrainian historiography: course of lectures]. [Kyiv in Ukrainian].
13. Kostomarov N. Y. (1990). *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya* [Historical works. Autobiography]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kostomarov N. Y. (1960). Nachalo Rusi [The Origins of Rus] *Sovremennyk..* Vol. 1, 3-56. [in Russian].
15. Kuzmyn A. H. (1970). "Varyagi" i "Rus" na Baltiyskom more ["The Varangians" and "Rus" on the Baltic Sea] *Voprosy ystoriyy*, 1. 28–55. [in Russian].
16. Kuzmyn A. H. (1969). Dve kontseptsii nachala Rusi v Povesti vremennyih let [Two Concepts of the Origins of Rus in the Tale of Bygone Years] *Ystoriya SSSR*, 6. 81–105. [in Russian].

17. Kuzmyn A. H. (1980). *Zametki istorika ob odnoy lingvisticheskoy monografii* [Notes of the Historian about one Linguistic Monograph] *Voprosy yazykovedeniya*, 4. 55–58. [in Russian].

18. Kuzmyn A. H. (2003). *Nachalo Rusi: Taynyi rozhdeniya russkogo naroda* [Origins of Rus: Secrets of the Birth of the Russian people]. Moscow [in Russian].

19. Kuzmyn A. H. (1985). *Ob istokah drevnerusskogo prava*. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo* [On the Origins of Ancient Rus Law] *Sovetskoe gosudarstvo y pravo*, 2. 110–119. [in Russian].

20. Kuzmyn A. H. (1987). *Odoakr* [Odoacer] *Dorohamy tisiachelety* : sb. ystorycheskykh ocherkov y statei. Vol. 1. 103–129. Moscow [in Russian].

21. Kuzmyn A. H. (1969). *Russkie letopisi kak istochnik po istorii Drevney Rusi* [Russian Chronicles as a Source on the History of Ancient Rus]. Riazan [in Russian].

22. Kuzmyn A. H. (1969). "Slovo o polku Igoreve" o nachale Russkoy zemli ["Word about Igor's Regiment" about the beginning of the Russian Land] *Voprosy ystorry*, 5. 60–65. [in Russian].

23. Kunyk A. A. (1864). *Zamechaniya A. Kunika*. [Remarks by A. Kunik] *H. Hedeonov y eho sistema proyskhozhdeniya variahov y Rusy*. Saint Petersburg [in Russian].

24. Lebedev H. (1988). *Rus i chud, varyagi i gotyi (itogi i perspektivy istoriko-arheologicheskogo izucheniya slavyano-skandinavskih otnosheniy v I tys. n. e.)* [Russia and Chud, Varangians and Goths (results and perspectives of the historical and archaeological studies of Slavic-Scandinavian relations in the 1st millennium AD.)] *Slaviano-russkiye drevnosti. Ystorko-arkheologicheskoye yzuchenye Drevney Rusy*. (Vol. 1.). Leningrad [in Russian].

25. Lebedev H. S. (1985). *Epoha vikingov v Severnoy Evrope: istoriko-arheologicheskie ocherki* [Viking Age in Northern Europe: Historical and Archaeological Essays]. Leningrad [in Russian].

26. Lomonosov M. V. (1952). *Drevnyaya Rossiyskaya istoriya* [Ancient Russian history] Lomonosov M. V. *Polnoe sobranie sochineniy*. (Vols. 1-6; vol.6). Moscow, Leningrad [in Russian].

27. Lomonosov M. V. (1952). *Zamechaniya na dissertatsiyu G.-F. Millera "Proishozhdenie imeni i naroda rossiyskogo"* [Remarks on G.-F. Miller's Thesis "The Origin of the Name and the Russian people"] Lomonosov M. V. *Polnoe sobranie sochineniy Lomonosov M. V. Polnoe sobranie sochineniy*. (Vols. 1-6; vol.6). Moscow, Leningrad [in Russian].

28. Mavrodyn V. V. (1946). Akademik N. S. Derzhavin. "Slavyane v drevnosti: kulturno-istoricheskiy ocherk [Academician N. S. Derzhavin. "Slavs in Antiquity": cultural and historical essay] *Vestnyk drevney ystorry*, 4. 112. [in Russian].

29. Mavrodyn V. V. (1949). *Borba s normanizmom v russkoy istoricheskoy nauke : stenogramma publichnoy lektsii, pročitannoy v Leningrade* [The Fight against Normanism in Russian Historical Science: a transcript of a public lecture delivered in Leningrad]. Leningrad [in Russian].

30. Mavrodyn V. V. (1946). *Drevnyaya Rus (Proishozhdenie russkogo naroda i obrazovanie Kievskogo gosudarstva)* [Ancient Rus (the Origin of the Russian people and the formation of the Kiev State)]. Leningrad [in Russian].

31. Mavrodyn V. (1945). *Obrazovanie Drevnerusskogo gosudarstva* [Formation of the Ancient Rus State]. [Leningrad [in Russian].
32. Mavrodyn V. V. (1971). *Obrazovanie Drevnerusskogo gosudarstva i formirovaniye drevnerusskoy narodnosti* [Formation of the Ancient Rus State and Formation of Ancient Russian People]. Moscow [in Russian].
33. Maksymovych M. A. (1879). *Sobranie pochineniy* [Collected Works]. Kyiv [in Ukrainian].
34. Melnykova E. A. (1984). *Drevnerusskie vliyaniya v kulture Skandinavii rannego srednevekovya (k postanovke problemy)* [Ancient Rus Influences in the Scandinavian Culture of the early Middle Ages (to the formulation of the problem)] *Ystoriya SSSR*, 3. 18–36. [in Russian].
35. Myller H. F. (1761). *Kratkie izvestiya o nachale Novagoroda i o proishozhdenii rossiyskogo naroda, o novgorodskikh knyazyah i znatneyshih onago goroda sluchayah. Sochineniya i perevody k polze i uveseleniyu sluzhashchie* [Brief News about the Beginning of Novagorod and about the Origin of the Russian People, about the Novgorod Princes and the most Distinguished Cases of the City] *Sochyneniya y perevody k polze y uveseleniyu sluzhashchye*. Vol. 2. Petersburg [in Russian].
36. Myller H. F. (1788). *O narodah izdrevle v Rossii obitavshih. SPb. Izhdiveniem' Obschestva starayuschagosya o napechatinii knig'* [On the peoples lived in Russia since ancient times] *Yzhdyveniemъ Obschestva staraiushchahosia o napechatyniy knyhbъ*. Saint Petersburg [in Russian].
37. Myller H. F. (1755). *O pervom letopisatele rossiyskom, prepodobnom Nestore, i ego letopisi, i o prodolzhatelyah onyiya* [About the first chronicler of Russia, the Venerable Nestor, and his chronicle, and about the successors of it] *Ezhemesiachnyie sochyneniya k polze y uveseleniyu sluzhashchyya*, 4. 14–78. [in Russian].
38. Motsia O. P. (2007). *Pivdenna "Ruska zemlya"* [Southern Rus Land]. Kyiv [in Ukrainian].
39. Moshyn V. A. (2010). *Varyago-russkiy vopros. Varyago-russkiy vopros v istoriografii*. [the Varangian-Russian Issue]. Moscow [in Russian].
40. Nazarenko A. V. (2001). *Drevnyaya Rus na mezhdunarodnyih putyah: mezhdistsiplinarnyye ocherki kulturnyih, torgovyih, politicheskikh svyazey 9–11 v.* [Ancient Rus on international routes: interdisciplinary essays on cultural, trade, and political connections of the 9th – 11th centuries]. Moscow [in Russian].
41. Nazarenko A. V. (1980). *Ob imeni "Rus" v nemetskih istochnikakh 9–11 vv.* [On the name "Rus" in German sources of the 9th – 11th centuries] *Voprosy yazykoznaniya*, 5. 6. [in Russian].
42. Pavlova H. E. (1986). *Lomonosov i stanovlenie otechestvennoy nauki* [Lomonosov and the formation of Russian science] *Voprosy ystoriyy*, 10. 42–51. [in Russian].
43. Pankratova A. M. (1939). *Razvitie istoricheskikh vzglyadov M. N. Pokrovskogo* [The Evolution of historical views of M. N. Pokrovsky] *Protvy ystorycheskoi kontseptsyy M. N. Pokrovskoho*. Moscow [in Russian].
44. Pashuto V. T. (1974). *Letopisnaya traditsiya o plemennyih knyazheniyah i varyazhskiy vopros* [Chronicle tradition of tribal reigns and the Varangian issue]. Moscow [in Russian].

45. Pashuto V. T. (1962). *Rusko-skandinavskie otnosheniya i ih mesto v istorii srednevekovoy Evropy* [Russian-Scandinavian relations and their place in the history of medieval Europe]. Moscow [in Russian].

46. Petrukhyn V. (2001). *Legenda o prizvanii varyagov v srednevekovoy knizhnosti i diplomatii* [The legend of the call of the Vikings in the medieval bookishness and diplomacy]. Moscow [in Russian].

47. Petrukhyn V. (1995). *Ryurik, Sineus i Truvor* [Rurik, Sineus and Truvor]. Moscow [in Russian].

48. Pismo M. Maksimovicha k I. Timkovskomu (1891). [Letter of M. Maksimovich to I. Timkovsky] *Kyevskaia staryna*, Vol. 8, 87. [in Russian].

49. Pohodyn M. (1864). Gedeonov i ego sistema o proishozhdenii varyagov i Rusi [Gideonov and his system about the origin of the Varangians and Rus]. *Zapysky Akademii Nauk*. Vol. 8, 2, 55–86. Saint Petersburg [in Russian].

50. Pohodyn M. P. (1846). *Issledovaniya, zamechaniya i leksii o russkoy istorii. v 7 t.* [Studies, comments and lectures on Russian history: in 7 volumes]. Vol. 3. Moscow [in Russian].

51. Pokrovskiy M. N. (1933). *Russkaya istoriya s drevneyshih vremen: v 4 t.* [Russian history since ancient times: in 4 volumes.]. Moscow [in Russian].

52. Pokrovskiy S. A. (1946). Kievskaya Rus v rabotah sovetskikh istorikov [Kievan Rus in the works of Soviet historians] *Sovetskaia knyha*, 3–4. 8–27. Moscow [in Russian].

53. Presniakov A. E. (1928). *Vilgelm Tomsen o drevneyshem periode russkoy istorii* [Wilhelm Thomsen about the most ancient period of Russian history]. Moscow [in Russian].

54. Puzanov V. V. (2011). *Obrazovanie Drevnerusskogo gosudarstva v vostochnoevropeyskoy istoriografii: uchebnoe posobie* [Formation of the Ancient Rus State in Eastern European Historiography]. Yzhevsk [in Russian].

55. Rubynshtein N. L. (1946). Putanaya kniga po istorii Kievskoy Rusi [Confused book on the history of Kievan Rus] *Voprosy ystoriy*, 8–9. 109–114. [in Russian].

56. Rybakov B. A. (1981). Novaya kontsepsiya predyistorii Kievskoy Rusi [New concept of pre-history of Kievan Rus] *Ystoriya SSSR*, 2. 40–59. [in Russian].

57. Rybakov B. A. (1969). *Soyuzyi plemYon i problema genezisa feodalizma na Rusi. Problema vozniknoveniya feodalizma u narodov SSSR* [Unions of tribes and the problem of the genesis of feudalism in Rus]. Moscow [in Russian].

58. Рыбаков Б. А. (1988). *Yazychestvo Drevney Rusi* [Paganism of Ancient Rus]. . Moscow [in Russian].

59. Tatyshchev V. (2003). *Istoriya Rossiyskaya: v 3 t.* [Russian History: in 3 volumes]. Vol 1. Moscow [in Russian].

60. Tykhomyrov M. N. (1953). O proishozhdenii nazvaniya "Rossiya"[About the Origin of the name "Russia"] *Voprosy ystoriy*, 11. 93–96. [in Russian].

61. Tomsen V. (1891). *Nachalo Russkogo gosudarstva* [The Origins of the Rus state]. Moscow [in Russian].

62. Trukhachev N. S. (1981). *Popyitka lokalizatsii Pribaltiyskoy Rusi na osnovanii soobscheniy sovremennikov v zapadnoevropeyskikh i arabskikh istochnikah 10–13 vv.* [Attempt to localize Baltic Rus on the basis of reports of contemporaries in Western European and Arab sources of the 10th – 13th centuries]. Moscow [in Russian].

63. Florynskiy V. M. (1894). *Pervobyitnyie slavyane po pamyatnikam ih doistoricheskoy zhizni: opyt slavyanskoy arheologii: v 2 ch.* [Primitive Slavs according to monuments of their prehistoric life: the experience of Slavic archeology: in 2 parts]. Part 1. Tomsk [in Russian].

64. Fomyn V. V. (2005). *Varyagi i Varyazhskaya Rus : K itogam diskussii po varyazhskomu voprosu* [The Varangians and Varangian Rus: To the results of the discussion on the Varangian issue]. Moscow [in Russian].

65. Fortynski F. (1878). *Varyagi i Rus. Istoricheskoe issledovanie* S. Gedeonova [The Varangians and Rus. Historical research by S. Gedeonov]. Saint Petersburg [in Russian].

66. Froianov Y. Y. (1991). Istoricheskie realii v letopisnom skazanii o prizvanii varyagov [Historical realities in the chronicle tale of the call of the Vikings] *Voprosy ystoriy*, 6. 3–15. [in Russian].

67. Froianov Y. Y. (1977). Osnovnyie etapyi sotsialnogo razvitiya drevnerusskogo goroda (IX–XII vv.) [The main stages of the social development of the ancient Rus city (IX – XII centuries)] *Drevnye horoda : materiyaly k Vsesoiuznoi konferentsyy "Kultura Srednei Azyy y Kazakhstana v epokhu ranneho srednevekovia"*. (pp. 69–71). Leningrad [in Russian].

68. Froianov Y. (1986). *Goroda-gosudarstva v Drevney Rusi. Stanovlenie i razvitie ranneklassovyih obschestv* [City-states in Ancient Rus]. Leningrad [in Russian].

69. Khromov S. S. (1982). *Nekotoryie itogi i aktualnyie problemy izucheniya otechestvennoy istorii v svete resheniy XXVI s'ezda KPSS* [Some results and actual problems of studying national history in the light of the decisions of the XXVI CPSU Congress]. Moscow [in Russian].

70. Shaskolskiy Y. P. (1964). *Stolbovskiy mir 1617 g. i torgovyye otnosheniya Rossii so Shvedskim gosudarstvom* [The Stolbovsky Peace of 1617 and the trade relations of Russia with the Swedish state]. Moscow, Leningrad [in Russian].

71. Shyshkyn Y. H. (1997). *Problemyi obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva v otechestvennoy istoriografii (1917–1990-e godyi)*. [Problems of the formation of the Ancient Rus state in Russian historiography (1917-1990s)]. Candidate's thesis. Tiumen [in Russian].

S. Kyrlyenko

Candidate of Historical Sciences PhD in History of Ukraine
Nizhyn Mykola Gogol State University

Balto-slavic theory of origin of Rus: historiography of the problem

The article is devoted to the complex analysis of research on the Balto-Slavic origin of Rus in the context of the development of the historical thought of the XVIII – the beginning of the XXI century. This publication reveals the preconditions for the Balto-Slavic theory. The focus is on the first scientific works in which the Baltic origin of the first Rus princes and the bringing of statehood from the south-Baltic region were proved. The main attention is paid to the historiographic works of G. Miller, M. Lomonosov, M. Maksymovych, S. Rusov and I. Borichevsky, S. Gedeonov, Yu. Venelin, who assumed that the Rus' people in the north could be called Varangians, but not belonged to their tribe, rather were closely associated

with the tribes of the Pomeranian Slavs. The author analyzes views of M. Kostomarov, the's direct associate of M. Lomonosov, who was looking for Rus on the Baltic coast at the mouth of the Neman River, which is called "Rus" in the Lithuanian language. It was the right bank of the river, according to the scientist's conviction, that was called Rus or Russia, and the people that lived there, were called Rus' people or Rusius and belonged to the Lithuanian tribe Zhmud. The publication also emphasizes a significant contribution of the Soviet scientists to the development of that theory, because despite official Marxist-Soviet doctrines, contrary to the dictates of B. Rybakov they dared to express an opinion on the South-Baltic origin of Rus. In particular, Soviet historians Pashuto and Lebedev initiated the so-called "circum-Baltic" theory. The article also analyzes the views of contemporary historians such as V. Villinbakhov, M. Trukhachev, A. Kuzmin, V. Fomin, who criticize neonormanism and thus raise the development of the Varangian-Rus issue to a completely different scientific level. It was precisely their efforts that laid the theory of multicentre Rus.

Key words: *Kievan Rus origin, historiographical process, normanizm, anti-normanism, theory, Balts, Slavs, ethnogenesis.*